

คุณค่าและอิทธิพลของกลุ่มปราสาทขอม ที่มีต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่นจังหวัดบุรีรัมย์

The Value and Influence of Khmer Castles to the Way of Life of Native People in Buriram Province

พระมหาถนอม อานนโท, พระครูศรีปัญญาวิกรม, ดร., ดร. ปิยวัฒน์ คงทรัพย์
PhramahaThanorm Arnundo, Phrakru Sripanyavikrom, Ph.D., Dr.Piyawat Kongsup
อาจารย์ประจำ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “คุณค่าและอิทธิพลของกลุ่มปราสาทขอมที่มีต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่นจังหวัดบุรีรัมย์” มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจโบราณสถานกลุ่มปราสาทขอมในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ วิเคราะห์คุณค่าและอิทธิพลของกลุ่มปราสาทขอมที่มีต่อชุมชนในจังหวัดบุรีรัมย์ โดยทำการศึกษาสำรวจโบราณสถานกลุ่มปราสาทขอมที่มีอยู่ในจังหวัดบุรีรัมย์จำนวน ๖๙ แห่ง จากนั้นดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เรื่องคุณค่าและอิทธิพลของกลุ่มปราสาทขอมที่มีต่อชุมชนในจังหวัดบุรีรัมย์กับนักวิชาการ เจ้าหน้าที่ผู้ดูแลกลุ่มปราสาทขอม ประชาชน คณะสงฆ์ ข้าราชการ และปราชญ์ท้องถิ่น **ด้านคติความเชื่อ** พบว่า การสร้างปราสาทขอมเริ่มแรกเป็นการสร้างตามคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ เพื่อเป็นการจำลองจักรวาล โดยเฉพาะเมืองสวรรค์ว่ามีอะไรเป็นส่วนประกอบบ้าง ที่เห็นเด่นชัดคือการจำลองเขาไกรลาสอันเป็นที่ประทับของพระศิวะ หรือเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ซึ่งแต่ละส่วนประกอบแฝงไปด้วยคติความเชื่อ **ด้านคุณค่าพบว่า** ทำให้เกิดเอกลักษณ์ประจำถิ่นของจังหวัดบุรีรัมย์ ไม่ว่าจะเป็นของที่ระลึก อาคารบ้านเรือน ที่อยู่อาศัย แหล่งเรียนรู้ด้านโบราณสถาน ก่อให้เกิดรายได้เสริมแก่ชุมชน จากการนำเอาเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของปราสาทขอมมาสร้างสรรค์งานฝีมือและของที่ระลึก เป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้ และแหล่งท่องเที่ยวโบราณสถานทางประวัติศาสตร์ ด้านสังคมและการเมืองนั้นก็มีความสงบสุขเพราะเกิดการเกรงกลัวต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่กล้าทำผิดต่อคำมั่นสัญญาที่ให้ไว้ ต่อโบราณสถานนั้นๆ ส่วนนักการเมืองยังได้นำไปอ้างเพื่อประโยชน์ทางการเมืองด้วย นอกจากนั้นความงามจากสถาปัตยกรรมที่สร้างสรรค์ดีแล้วก่อให้เกิดสุนทรียะแก่ผู้พบเห็น ส่วน**ด้านอิทธิพลพบว่า** ทำให้บุคคลยอมปฏิบัติตาม คล้อยตาม เห็นตาม ในสิ่งที่ตนได้พบเห็น มีความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ สถาปนิกผู้ออกแบบได้นำสถาปัตยกรรมและประติมากรรมของปราสาทขอม ไปออกแบบประยุกต์ใช้ตามอาคาร สถานที่ต่างๆ มากมาย ไม่ว่าจะเป็นบ้าน วัด สถานศึกษา หน่วยงานราชการ ด้านวิถีชีวิตนั้นทำให้บุคคลเว้นข้อห้าม และปฏิบัติตามระเบียบ กฎ กติกา ของสังคมไม่เอาเปรียบคนอื่น และไม่ทำลายสาธารณสมบัติ

คำสำคัญ : คุณค่า, อิทธิพล, ปราสาทขอม, วิถีชีวิต

Abstract

The objective of this research “A Value and Influence of Khmer Castles to the Way of Life of Native People in Buriram Province” is to survey archaeological site of Khmer castles in Buriram province and to analysis the value and influence of Khmer castles to the way of life of community in Buriram province. This research is to explore archaeological site of Khmer castles 69 places which spread over area of Buriram province and to collect details for current document. Then, there are some systems of data collection by interviewing scholars, the authority officials of Khmer castles in Buriram province, Buddhist monks, government officials and local wisdom scholars.

The section of basic belief shows that the origin belief of construction of Khmer castles is to follow the idea of Brahmanism. It imitates cosmology, specially the composition of heaven. Distinctly, it is believed that to reproduce Krailas Mountain, the abode of God Shiva or Sumeru Mountain as the center of cosmos. Each composition hides practical belief and makes people imagination to the center of cosmos as the abode of Shiva God.

The section of value finds that it makes local identity of Buriram province example; souvenir, accommodation, house, archaeological studied site. It makes unearned income for native people, who create various styles of souvenirs from the understanding identity of Khmer castles. For social and political life, the native people lives in peaceful life because of being afraid of the sacred which they swear for protection their live. Also, the politicians refer to those Khmer castles for the benefit of politic field. Moreover, the splendid of those architectures can experience the viewers deeply in serenity.

The section of influence shows that the Khmer castles can create a lot of energy for those who sacrifice their spiritual belief such as following or consenting of their experience and those who believe the sacred of Khmer castles. Architect imitates style of architectures and sculpture of Khmer castles and adopts for various edifice such as house, monastery, educational building and government office. For the way of life, it makes them refrain from evil action and follow to the rule and regulation of society. They do not cheat the other and not to destroy the public property.

Keywords: Value, Influence, Khmer Castles, the Way of Life

บทนำ

บนผืนแผ่นดินของประเทศไทยในปัจจุบันมีร่องรอยแห่งอารยธรรมโบราณต่าง ๆ หลายจังหวัดปรากฏให้เห็นตั้งแต่อดีตจวบจนกระทั่งถึงปัจจุบัน เช่น อารยธรรมขอม อารยธรรมทวารวดี^๑ อารยธรรมศรีวิชัย เป็นต้น อารยธรรมเหล่านี้มีมาก่อนพระพุทธศาสนาแบบลังกาจะมาเจริญรุ่งเรืองในประเทศไทย ปัจจุบันดินแดนอีสานใต้ของประเทศไทยได้ปรากฏร่องรอยซากปราสาทขอมกระจายอยู่ทั่วไปในแต่ละจังหวัด^๒ สะท้อนให้เห็นอารยธรรมขอมหรือเขมรในอดีตก่อนที่จะชุมชนแถบนี้จะรับเอาอารยธรรมพุทธอย่างน้อยนับถอยหลังตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นไป โบราณสถานเหล่านี้เชื่อมโยงให้เห็นประวัติศาสตร์ ภูมิธรรม ภูมิปัญญา ศาสนา ความคิด ความเชื่อในศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ซึ่งถือเป็นศาสนาดั้งเดิมของคนในภูมิภาคนี้^๓ นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีไทยได้ทำการศึกษาสืบค้นทางโบราณคดีและทางประวัติศาสตร์มีการบันทึกเรื่องราวความเป็นมาไว้อย่างเป็นระบบ สำหรับจังหวัดบุรีรัมย์นั้น กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจพบโบราณสถานขอมที่เรียกว่าปราสาท มีจำนวน ๖๙ แห่ง ปราสาทแต่ละแห่งก่อสร้างด้วยวัสดุที่แตกต่างกันออกไป เช่น ก่อด้วยอิฐ ศิลาแลง หินทราย หรือวัสดุทั้ง ๓ ประเภทร่วมกัน กระจายอยู่ในพื้นที่อำเภอต่าง ๆ อยู่ในสภาพพังทลายไปตามกาลเวลา ปัจจุบันมีปราสาทหลายแห่งที่กรมศิลปากรได้ทำการบูรณะให้มีสภาพสมบูรณ์ เช่น ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ เป็นต้น ซึ่งในการบูรณะปราสาทต่าง ๆ เหล่านี้ กรมศิลปากรได้ศึกษาประวัติความเป็นมาและรายละเอียดต่าง ๆ ไว้อย่างเป็นระบบ แต่ในปัจจุบันการสืบค้นในมิติทางศาสนายังน้อยอยู่เมื่อเทียบกับการสืบค้นในมิติอื่น การไหลบ่าเข้ามาของพระพุทธศาสนา ทำให้ความคิดความเชื่อของคนไทยเปลี่ยนแปลงไปตามโลกทัศน์แห่งพระพุทธศาสนา มหายานและเถรวาทตามลำดับ การมองโลกและชีวิตตามกระบวนการทัศน์แบบเทวนิยมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูค่อย ๆ เลื่อนรางลงไปประเด็นที่น่าสนใจคือหลังจากที่กลุ่มปราสาทขอมได้แผ่ขยายอยู่ในอำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดบุรีรัมย์ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน พระพุทธศาสนาเถรวาทได้แผ่ขยายเข้ามาครอบครองผืนแผ่นดินไทยบริเวณนี้แทนพื้นที่ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูแล้ว ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของชุมชนที่เคยให้ความเชื่อถือในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ปัจจุบันกลุ่มปราสาทขอมอันเป็นเทวสถาน เป็นศาสนสถาน เป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ ถูกพัฒนาให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยว สิ่งเหล่านี้ส่งผลต่อการดำรงชีวิตของชุมชน ดังนั้นคณะผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาค้นคว้ากลุ่มปราสาทที่ปรากฏในจังหวัดบุรีรัมย์ในมิติทางศาสนา

^๑ [ออนไลน์], (แหล่งที่มา) : http://www.photoontour.com/thai_history/Thawarawadee_kingdom_Sub01.htm [9 December 2015]

^๒ [ออนไลน์], (แหล่งที่มา) : <http://www.manager.co.th/Travel/ViewNews.aspx?NewsID=9470000086806>, [9 December 2015]

^๓ ผศ.ดร.สรเชต วรรคามวิชัย. อดีตอาจารย์สอนวิชาด้านประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ ปัจจุบันกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิสภามหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์ และอาจารย์พิเศษ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. สัมภาษณ์, ๘ พฤษภาคม ๒๕๖๐.

และปรัชญา โดยมุ่งศึกษาสำรวจโบราณสถานกลุ่มปราสาทขอมในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ด้านคุณค่าและอิทธิพลของกลุ่มปราสาทขอมที่มีต่อวิถีชีวิตของประชาชนหรือกลุ่มชนในจังหวัดบุรีรัมย์ ในด้านเอกลักษณ์ ด้านการศึกษา ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม ด้านการเมือง ด้านสุนทรียะและมีอิทธิพลทางจักรวาลวิทยา ด้านเทววิทยา ด้านสถาปัตยกรรม ด้านวรรณกรรม ด้านศิลปะการแสดง และด้านวิถีชีวิต

๑. การสำรวจปราสาทขอม

จากการลงพื้นที่สำรวจปราสาทขอมในจังหวัดบุรีรัมย์ ทำให้ทราบจำนวนปราสาทที่ยังมีร่องรอยเหลืออยู่ที่สามารถสืบค้นได้จำนวน ๖๙ ปราสาท ส่วนใหญ่จะเหลือแต่ซากกองหินและเนินดินและยังได้พบประเด็นปัญหาต่าง ๆ มากมาย สามารถสรุปเป็นข้อ ๆ ได้ดังต่อไปนี้

๑. มีปราสาทขอมอีกเป็นจำนวนมากที่ตกสำรวจ ซึ่งทางกรมศิลปากร ยังไม่ได้สำรวจ และที่สำรวจแล้ว ยังไม่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน เท่าที่สอบถามจากประชาชนในพื้นที่ทำให้ทราบร่องรอยดังนี้

ที่อำเภอกระสังมีร่องรอยปราสาทอยู่ ๓ แห่ง ที่มีร่องรอยเหลืออยู่ ๒ แห่ง อีกแห่งจมอยู่ในสระน้ำโรงเรียนบ้านระกาเสม็ด ตำบลกันทรารมย์ อำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์ ที่เหลือ ๒ แห่ง คือที่บ้านสระสี่เหลี่ยม หมู่ที่ ๙ ตำบลกันทรารมย์ อำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์ จำนวน ๒ แห่ง นอกจากนั้นยังมีร่องรอยจากการบอกเล่าของคนในท้องถิ่นที่อำเภออื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

๒. ปราสาทขอมส่วนหนึ่งที่ตกสำรวจเนื่องจากเจ้าของพื้นที่ไม่ยอมแจ้งทางกรมศิลปากรเพราะเกรงว่าจะถูกกรมศิลปากรเวนคืนพื้นที่ ซึ่งแม้แต่วัดบางแห่งทางวัดและชาวบ้านก็มีความคิดเห็นเช่นนั้น รอจนขอเป็นวัดเรียบร้อยแล้วจึงแจ้งให้กรมศิลปากรทราบภายหลังก็มี ส่วนที่อยู่ในที่ดินของชาวบ้านก็เกรงว่าจะเสียที่ดิน จึงไม่ยอมแจ้งให้กรมศิลปากรทราบ

ผู้วิจัยเห็นควรให้มีการทำความเข้าใจที่ถูกต้องให้กับประชาชนที่ครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินบริเวณที่ปราสาทตั้งอยู่ จะได้ช่วยกันรักษามรดกของชาติเอาไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาและชื่นชมต่อไป

๓. ปราสาทขอมที่ถูกทำลาย นอกจากเกิดจากภัยทางธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของกาลเวลาที่ทำให้สิ่งก่อสร้างผุพังไปตามกาลเวลาแล้ว ยังมีภัยสำคัญที่เกิดจากผู้คนหรือนักล่าสมบัติที่มีความโลภอันเกิดจากความเชื่อที่ว่ามีการฝังสมบัติและของมีค่าบริเวณตัวปราสาท ทำให้มีการขุดทำลายเพื่อหาสมบัติจากการสอบถามประชาชนและพระสงฆ์ที่อยู่ดูแลปราสาท ทราบว่า ผู้คนที่ขุดหาสมบัติส่วนใหญ่เป็นคนต่างพื้นที่และมาจ้างคนในพื้นที่เป็นผู้ขุด เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อประมาณ ๒๐-๓๐ ปีที่แล้ว ทำให้พระสงฆ์และประชาชนในพื้นที่ที่มีความห่วงหาในสมบัติของชาติ ต้องจัดเวรยามรักษาความปลอดภัยปราสาทจากนักล่าสมบัติดังกล่าว

จากปัญหาในข้อที่ ๓ นี้ยังต้องเร่งทำความเข้าใจที่ถูกต้อง เพื่อให้ประชาชนในพื้นที่เกิดความรักความห่วงหา เห็นคุณค่า เห็นประโยชน์ และช่วยกันอนุรักษ์รักษาไว้ ให้เป็นสมบัติของท้องถิ่นและของชาติสืบต่อไป

๒. คติความเชื่อการสร้างปราสาทขอม

คติความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างปราสาทขอมในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งมีจำนวนปราสาทมากมาย สามารถสรุปคติความเชื่อได้ดังต่อไปนี้

๑. เพื่อจำลองเขาไกรลาสหรือเขาพระสุเมรุอันเป็นที่อยู่ของเทพเจ้าสูงสุด คือองค์พระศิวะเจ้าในศาสนาฮินดูลัทธิไศวะนิกาย^๕

๒. เพื่อถวายแก่องค์พระศิวะเจ้าในศาสนาฮินดูลัทธิไศวะนิกาย^๕

๓. เพื่ออุทิศถวายให้แก่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว เป็นการแสดงความกตัญญูทวดเวทิต่อผู้มีพระคุณ

๔. เพื่อเป็นที่เก็บอัฐิของบรรพบุรุษและของผู้สร้างเองเมื่อคราวละสังขาร^๖

๕. เพื่อเป็นที่อยู่หรือที่ประทับของดวงวิญญาณของผู้สร้างและการอยู่ร่วมกันอันหนึ่งอันเดียวกันกับองค์พระศิวะ ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด เพราะมีความเชื่อว่า เมื่อถึงจุดนี้แล้ววิญญาณของผู้สร้างจะมีความเป็นอมตะ^๗

๖. เพื่อเป็นการประกาศเกียรติศักดิ์ เกียรติคุณและอำนาจบารมีของผู้สร้างเองให้ปรากฏแก่สายตาของสาธารณชน นอกจากนั้นแล้วยังมีคติความเชื่อในภาพแกะสลักลวดลายจิตรกรรมต่าง ๆ ที่ประดับตกแต่งอยู่ที่ตัวปราสาท ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าทั้งสิ้นหรือเป็นการบูชาเทพเจ้า

๓. คุณค่าของกลุ่มปราสาทขอมที่มีต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่นในจังหวัดบุรีรัมย์

คุณค่าด้านเอกลักษณ์

ปราสาทขอมเหล่านี้ มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่นจังหวัดบุรีรัมย์ ทำให้เกิดการก่อสร้างอาคารต่างๆ ได้แก่ ศูนย์วัฒนธรรมอีสานใต้ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ ศูนย์บริการข้อมูลพนมรุ้ง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ ศูนย์บริการข้อมูลเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย หอสมุดเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษา วัดจำปา อำเภอประโคนชัย หอพระโรงเรียนแสงโตนวิทยาคม หอพระโรงเรียนประโคนชัยวิทยาคม อำเภอประโคนชัย ศาลหลักเมืองอำเภอลำปลายมาศ ศาลหลักเมืองจังหวัดบุรีรัมย์ บุรีรัมย์บลูซิติ มีรูปปราสาทขอมและเสานางเรียง ออกแบบสไตล์โมเดิร์น मुखด้านหน้าอาคารสถานฝึกประสบการณ์วิชาชีพธุรกิจพนมพิมาน มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ หอพระพุทธรูปศิริฉาย ศาลา ดร.อนุวรรตน์ วัฒนพงศ์ศิริ อำเภอประโคนชัย ศาลาพักผ่อน วนอุทยานแห่งชาติเขากระโดง อำเภอเมืองบุรีรัมย์ พระบรมธาตุเจดีย์ศรีสุวงค์คุณานุสรณ์ วัดป่าเขาน้อย อำเภอเมืองบุรีรัมย์ เจดีย์วัดบ้านตะโค่ง อำเภอบ้านด่าน เจดีย์วัดข้างหิน อำเภอ

^๕ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, วิทยานิพนธ์จากปราสาทหิน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๕), หน้า ๓๒.

^๕ อ้างแล้ว, อีสานใต้ศึกษา เล่ม ๑, หน้า ๗๖.

^๖ พระมหาถนิต อุดจจารี, ทองศิลานครแดนปราสาทขอม, (กรุงเทพมหานคร : นิติธรรมการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๔.

^๗ เรื่องเดียวกัน, พระมหาถนิต อุดจจารี, ทองศิลานครแดนปราสาทขอม, หน้า ๑๒๙-๑๓๐.

ห้วยราช ชุมประตู่วัดทักษิณาวาส อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ชุมประตู่วัดพระพุทธบาทเขากระโดง อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ชุมประตู่วัดเขากระโดง อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ชุมประตู่ประตู่วัดตาต่าน อำเภอประโคนชัย ชุมประตู่ประตู่วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ อำเภอเมืองบุรีรัมย์ กำแพงโรงเรียนบ้านบุวิทยาสรรค์ อำเภอประโคนชัย พนมรุ้งจำลองที่สนามกีฬาไอโมบาย สเตเดียม และเสนางเรียง อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ป้ายยินดีต้อนรับเข้าสู่เขต องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) จรเข้มาก อำเภอประโคนชัย และสิ่งปลูกสร้างอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก

คุณค่าด้านเอกลักษณ์ของปราสาทขอม ทำให้เกิดอิทธิพลด้านต่างๆ ดังนี้

๑. **ด้านจักรวาลวิทยา** การสร้างสถาปัตยกรรมปราสาทขอมเน้นการประยุกต์ลักษณะใหม่ แต่ไม่แตกต่างจากลักษณะเดิม หรือออกแบบให้มีความเหมือนส่วนใดส่วนหนึ่งของปราสาทขอม นิยมสร้างจำลองเทพที่สถิตอยู่ ณ ศูนย์กลางจักรวาล เพื่อเป็นสัญลักษณ์ว่าสถานที่แห่งนี้มีเทพจากศูนย์กลางจักรวาลมาคอยปกป้องรักษาคุ้มครองอยู่

๒. **ด้านเทววิทยา** การสร้างปราสาท ได้ออกแบบสถาปัตยกรรม โดยเน้นการสร้างจำลองเขาพระสุเมรุ อันเป็นสถานที่ประทับของเทพเจ้า มีองค์พระศิวะเป็นต้น บางแห่งยังเป็นการจำลองศูนย์กลางจักรวาลอีกด้วย ขึ้นอยู่กับกำลังศรัทธาบวกกำลังทรัพย์ของผู้ประสงค์ที่จะสร้าง ส่วนใหญ่ก็จะมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งปรากฏอยู่เพื่อเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แห่งเทววิทยา

๓. **ด้านสถาปัตยกรรม** รูปทรงแปลงนารายณ์บรรทมศิลป์ ทำให้คนทั่วโลกรู้จัก เมื่อเห็นภาพนารายณ์บรรทมศิลป์แล้วจะนึกถึงจังหวัดบุรีรัมย์ ทำให้ผู้คนอยากมาเที่ยว มาพบเห็นด้วยตนเอง ผู้สร้างหรือสถาปนิกผู้ออกแบบ คำนึงถึงความงาม ความเป็นเอกลักษณ์ และความมีศิลปะที่โดดเด่นเป็นสง่า เพื่อให้ผู้พบเห็นได้รับรู้และสัมผัสได้ในความเป็นอารยธรรมขอม การออกแบบได้นำเอาเอกลักษณ์ของปราสาทขอมทั้งด้านโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม ด้านการแกะสลักลวดลายประดับหรือคติความเชื่อนำมาใช้ในการสร้างสรรค์ผลงานใหม่ ที่เป็นเอกลักษณ์ประจำถิ่น^๙

๔. **ด้านวิถีชีวิต** เมื่อมีการสร้างสถาปัตยกรรมปราสาทขอมโดยการประยุกต์ลักษณะใหม่ หรือออกแบบจำลองให้มีความเหมือนส่วนใดส่วนหนึ่งของปราสาทขอม ช่างที่เป็นผู้ออกแบบและแกะลายจะต้องตั้งอยู่ในศีลกินเจไม่กินเนื้อสัตว์ โดยเฉพาะเนื้อวัว เพราะวัวเป็นพาหนะของเทพเจ้า และไม่ดื่มสุรา เพราะจะทำให้งานปั้นและงานแกะลวดลายมีปัญหาและอุปสรรคในการทำงาน^{๑๐}

^๙ สัมภาษณ์ นายสมคิด เป็นรัมย์, พนักงานกระทรวง (พนักงานช่วยเหลือคนไข้), โรงพยาบาลบุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๑๐} สัมภาษณ์ อาจารย์ อุดมพงษ์ เกศศรีพงษ์ศา, อาจารย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๑๑} สัมภาษณ์ นายสมศักดิ์ สรรภูมิ, หัวหน้าช่างลายขอมประจำร้านครุสุรสิทธิ์ คุ้มพัฒนากุล, เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๕๖๐.

คุณค่าด้านการศึกษา ทำให้เกิดการเรียนรู้ในรูปแบบต่าง ๆ

นักโบราณคดี นักการศึกษา นักประวัติศาสตร์ ได้ทำการศึกษา อ่านเรื่องราวจากภาพแกะสลักจากตัวปราสาท สถาปัตยกรรม รู้เรื่องราวจากภาพ วัตถุประสงค์ของการสร้าง จากภาพแกะสลัก สถาปัตยกรรม จากตัวปราสาท ภาพหนึ่งภาพสามารถแทนคำบรรยายได้เป็นพันคำ เช่น ปุราณธัญกะที่สลักอยู่ที่ประตู ก่อนเข้าตัวปราสาทประธาน เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการทำเกษตร ภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องการสร้างโลก สร้างจักรวาล ทุกอย่างที่เขาสร้างไว้มีความหมาย มีที่มาที่ไปทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ความภาคภูมิใจ ความรัก ในท้องถิ่น ประเทศชาติ^{๑๑} จากจารึกที่ปราสาทหินพนมรุ้ง ทำให้เราทราบถึงประวัติศาสตร์ เหตุการณ์ที่กลุ่มชนโบราณประพฤติปฏิบัติอยู่ ทั้งวัฒนธรรม การศึกษา การปกครอง ลักษณะตัวอักษรและวิวัฒนาการ ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในด้านอักษรศาสตร์^{๑๒} ใช้เป็นสถานที่ศึกษาเรียนรู้ของผู้ที่สนใจทางประวัติศาสตร์ศิลปะ และศาสนาความเชื่อได้^{๑๓} เป็นร่องรอยที่สามารถสืบค้นจนทำให้ทราบถึงความเจริญรุ่งเรืองของคนในอดีต ที่ได้สร้างปราสาทให้มีขึ้นและสถานที่นั้นย่อมแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ ความมั่งคั่ง และแสดงให้เห็นถึงกลุ่มชาติพันธุ์ของคนในอดีตตรงตามสันนิษฐาน ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว เช่น รูปแบบของปราสาทแต่ละแห่ง^{๑๔} นอกจากนั้นการศึกษาในระดับมหาบัณฑิตของมหาวิทยาลัยขอนแก่น รายงานการศึกษาวิเคราะห์ปริญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น สาขาวิชาเทคโนโลยีการศึกษา นายวิวัฒน์ชัย ชูตินธรรักษ์ ได้ทำสารนิพนธ์เรื่อง การผลิตสไลด์ เทปประกอบการสอน เรื่องโบราณสถานในจังหวัดบุรีรัมย์ กลุ่มวิชาสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕^{๑๕} และมหาวิทยาลัยมหาสารคาม สาขาวิชาสื่อมวลชน คุณรุ่งนภา จะนันทน์ ได้ทำสารนิพนธ์เรื่อง การพัฒนาหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เรื่องปราสาทพนมรุ้ง เพื่อใช้เป็นสื่อในการเผยแพร่ประวัติ เรื่องราว ความเป็นมาของปราสาทพนมรุ้ง^{๑๖}

^{๑๑} สัมภาษณ์ รศ.ดร. สมมาตร ผลเกิด, รองอธิการบดี ฝ่ายวิจัยและบริการวิชาการ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๑๒} ผศ.สัทธา อริยะธุกันต์, “วรรณกรรมคำสอนอีสานใต้”, ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ อีสานใต้ศึกษา : กรณีบุรีรัมย์, รวบรวมโดย ผศ. อาลัย จันทร์พานิชย์, (บุรีรัมย์ : ม.ป.ท., ๒๕๓๙), หน้า ๓.

^{๑๓} สัมภาษณ์ อาจารย์พิพัฒน์ ประจวบศานต์, สำนักงานศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๑๔} สัมภาษณ์ อาจารย์กิตติฤกษ์ ปิตาทะสังข์, สำนักงานศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๑๕} วิวัฒน์ชัย ชูตินธรรักษ์, “การผลิตสไลด์เทปประกอบการสอน เรื่องโบราณสถานในจังหวัดบุรีรัมย์ กลุ่มวิชาสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕”, ปริญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๕), หน้าปก.

^{๑๖} รุ่งนภา จะนันทน์, “การพัฒนาหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เรื่องปราสาทพนมรุ้ง”, ปริญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๓), สารนิพนธ์.

จากการสัมภาษณ์สามารถสรุป คุณค่าด้านเอกลักษณ์ของปราสาทขอม ที่ทำให้เกิดอิทธิพลด้านต่างๆ ได้ดังนี้

ด้านจักรวาลวิทยา เน้นการออกแบบเพื่อเป็นศูนย์กลางจักรวาล ด้านเทววิทยา เน้นการสร้างเพื่อจำลองเขาพระสุเมรุ อันเป็นสถานที่ประทับของเทพเจ้า มีองค์พระศิวะเป็นต้น ด้านสถาปัตยกรรม ผู้ออกแบบ เน้นความเป็นเอกลักษณ์ความเป็นขอมประจำถิ่น ด้านวิถีชีวิต ช่างผู้ออกแบบและช่างแกะลาย จะต้องตั้งอยู่ในศีลกินเจไม่กินเนื้อสัตว์ โดยเฉพาะเนื้อวัว เพราะมีความเชื่อว่าวัวเป็นพาหนะของเทพเจ้า และไม่ดื่มสุรา ส่วนด้านการศึกษา ทำให้เกิดการเรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม การเมืองการปกครอง ศาสนาความเชื่อ และการนำไปสู่การทำวิจัยอีกมากมายในระดับมหาดบัณฑิต

คุณค่าด้านการศึกษา ทำให้เกิดอิทธิพลในด้านต่างๆ ดังนี้

๑. ด้านจักรวาลวิทยา ช่างผู้ออกแบบ คำนึงถึงความเหมาะสม และความถูกต้องในส่วนของการจำลองจักรวาลวิทยา

๒. ด้านเทววิทยา รูปองค์เทพที่สลัก ณ เทวาลัย ช่างผู้ออกแบบจะมีความเคารพยำเกรง และเน้นการออกแบบให้องค์เทพนั้น มีความขลังสามารถสะกดจิตวิญญาณผู้คนที่ไปพบเห็นให้เกิดความศรัทธาในองค์เทพนั้นๆ

๓. ด้านสถาปัตยกรรม การออกแบบเน้นกลิ่นไอความเป็นปราสาทขอม เพื่อความเป็นเอกลักษณ์ของเมืองปราสาทหิน

๔. ด้านวรรณกรรมพื้นบ้าน เรื่อง ปาจิต-อรพิม เป็นวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทนิทานหรือวรรณกรรมตำนาน นอกจากนั้นแล้วยังมีเรื่อง ท้าวคันธนาม ท้าวผาแดง-นางไอ่ ซึ่งแต่งด้วยบทร้อยกรองประเภทกลอนสุภาพ ซึ่งผู้แต่งได้จินตนาการ เรื่องราวจากเหตุการณ์สำคัญภายในชุมชน โดยมีจุดมุ่งหมายหลักของวรรณกรรมนิทาน คือ มุ่งให้ความบันเทิง^{๑๗}

๕. ด้านวิถีชีวิต ผู้ที่สนใจศึกษาประวัติความเป็นมาของปราสาทขอม จะต้องประกอบด้วยศรัทธา เป็นผู้ที่ตั้งอยู่ในศีลธรรม ไม่ประพฤติผิดนอกกรอบ

คุณค่าด้านเศรษฐกิจ ทำให้เกิดอิทธิพลในด้านต่างๆ ดังนี้

๑. ด้านการประกอบอาชีพ ทำให้เกิดช่างฝีมือต่างๆ มากมาย เช่น ช่างทอผ้าไหม ช่างทอเสื่อกก ช่างแกะสลักหินทราย และช่างศิลปะและการออกแบบสามารถนำเอกลักษณ์ของปราสาทขอมทั้งด้านโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม^{๑๘} สอดคล้องกับ อาจารย์สมบัติ ประจัญตาสนต์ ที่กล่าวไว้ว่า ได้มีการนำ

^{๑๗} ผศ.สัทธา อริยะธำ, “วรรณกรรมคำสอนอีสานใต้”, ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ อีสานใต้ศึกษา : กรณีบุรีรัมย์, รวบรวมโดย ผศ. อาลัย จันทร์พานิชย์, (บุรีรัมย์ : ม.ป.ท., ๒๕๓๙): หน้า ๒๒.

^{๑๘} สัมภาษณ์ นางกิตติสา วงศ์คำ, รองผู้อำนวยการสำนักงานศิลปะและวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๖.

สัญลักษณ์รูปแบบ มาผลิตเป็นสินค้า ของที่ระลึก เช่นปราสาทหินจำลอง พิมพ์ลวดลายปราสาท เสื้อผ้าทอ รูปปราสาท และอื่น ๆ อีกมากมาย^{๑๙} เป็นศูนย์วัฒนธรรมด้านความคิด มีผลต่อการพัฒนาท้องถิ่น เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิต เกิดความร่วมมือ เกิดพลังสามัคคีงานฝีมือ และอาชีพ^{๒๐} คุณครูนวนรัตน์ โรจน์วีชัย ได้นำไปใช้สอนในวิชาช่างแกะสลักหิน ทำให้เด็กนักเรียนมีรายได้เสริมจากการแกะสลักหิน^{๒๑} ร้านศิลาทรายพนมรุ้ง เปิดทำการมาแล้ว ๑๒ ปี เริ่มแรกทำของที่ระลึกชิ้นเล็กๆ เช่นปราสาทพนมรุ้งจำลอง ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์จำลอง เป็นต้น มีคนงานอยู่ ๕ คน ต่อมาเมื่อมีคนสนใจมากขึ้น จึงค่อยๆ ทำของที่ระลึกชิ้นใหญ่ขึ้นตามลำดับ คนงานก็เพิ่มจำนวนตามลำดับ จากนั้นผลิตของที่เกี่ยวกับปราสาทขอมจำหน่าย เมื่อกิจการเจริญรุ่งเรือง จึงได้รับเหมาก่อสร้างสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวกับปราสาท ตั้งแต่ราคาแสนจนถึงราคา ๑๐ ล้านบาท ปัจจุบันมีคนงาน ๑๐๐ กว่าคน

๒. ด้านทิวทัศน์ ถึงแม้ว่าการทำงานจะมุ่งเน้นเรื่องรายได้เป็นหลักก็ตาม แต่สิ่งหนึ่งที่ทางร้านและช่างจะต้องรับรู้และปฏิบัติร่วมกันก็คือ การไหว้ครูหรือขึ้นครูทุกครั้งเมื่อมีการขึ้นงานหรือสร้างงานชิ้นใหม่ ครั้งแรกต้องไปทำพิธีขึ้นครูที่บันไดทางขึ้นเขาพนมรุ้งตรงบ่วงพลังจักรวาล หลังจากนั้นจึงจะสามารถขึ้นครูที่ร้านได้

๓. ด้านสถาปัตยกรรม แต่ละร้านถึงแม้จะเป็นการสร้างแบบจำลองปราสาทขอมด้วยการแกะสลักหิน หรือการสร้างแบบประยุกต์ก็ตาม ช่างแต่ละร้านก็จะเน้นการออกแบบความเป็นเอกลักษณ์ประจำร้านตนเอง ซึ่งในกลุ่มช่างหรือผู้สนใจจะมองออกกว่าเป็นฝีมือของช่างร้านใด

๔. ด้านวิถีชีวิต ทำให้วิถีชีวิตของคนท้องถิ่นบริเวณที่อาศัยอยู่โดยรอบใกล้เคียงปราสาทขอม มีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไปอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งสังเกตได้จากการลงพื้นที่ได้พบเห็น ได้สัมผัส ข้อมูลตรงกันกับการสัมภาษณ์ ตัวอย่างเช่น รองศาสตราจารย์ ดร. สมมาตร ผลเกิด ให้ความเห็นว่า^{๒๒} จากคนยากจน หาเช้ากินค่ำ รายได้ไม่พอจ่าย เมื่อมีปราสาทขอมเกิดขึ้นในชุมชนที่เป็นของเก่าแก่ด้านประวัติศาสตร์ ทำให้ตัวโบราณสถานเหล่านี้ ได้แปรสภาพจากอาคาร มาเป็นแหล่งท่องเที่ยว การท่องเที่ยว ทำให้เกิดสิ่งอื่นตามมา เช่น ทำให้คนในท้องถิ่นมีรายได้ จากการทำกิจกรรมและการประกอบอาชีพ โรงแรม ร้านอาหารขายของที่ระลึก การจัดทัวร์ ไกด์ โฮมสเตย์ ที่พักที่อาศัย รวมไปถึง ขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรมสามารถนำมาขายได้ เช่น การแสดงละครต่าง ๆ การทำผลิตภัณฑ์รูปปราสาท มาทำเป็นพวงกุญแจที่ระลึก รูปจำลองทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ ลวดลายภาพถ่ายพนมรุ้ง ภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ ภาพพนมรุ้ง ภาพปราสาทเมืองต่ำนำมาสกรีนใส่เสื้อ ใส่กระเป๋าขายให้กับนักท่องเที่ยว

^{๑๙} อ่างแก้ว, สมบัติ ประจักษ์ศิลปาคม, ๒๕๕๖, เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๒๐} อ่างแก้ว, รศ.ดร. สมมาตร ผลเกิด, ๒๕๕๖, เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๒๑} สัมภาษณ์ นายนวนรัตน์ โรจน์วีชัย นางจิราภรณ์ ดีสวัสดิ์ และนางสรารีย์ ศรีปัญญา ครูโรงเรียนร่มเกล้าบุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๖๐.

^{๒๒} อ่างแก้ว, รศ.ดร. สมมาตร ผลเกิด, ๒๕๕๖.

คุณค่าด้านสังคม ทำให้เกิดอิทธิพล ดังนี้

ทำให้สังคมมีระเบียบแบบแผนในการปฏิบัติ ผู้คนในสังคมเกิดความเข้มแข็งในการดำเนินชีวิต ผู้คนเกิดความรักความศรัทธาต่อโบราณสถานปราสาทขอม บุคคลในชุมชนและสังคมนั้นได้มีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของบุคคลเพื่อให้เกิดความปกติสุข ตัวปราสาทยังได้สะท้อนความคิด ความเชื่อของคนในอดีตในด้านต่างๆ ที่ปรากฏให้เห็นบนตัวปราสาท และยังได้ปลุกจิตสำนึกในผู้คนในชุมชนได้เกิดความหวงแหนในการที่จะช่วยกันรักษาไว้ซึ่งปราสาทขอมอันเป็นมรดกอันล้ำค่าให้อยู่คู่กับชุมชนสืบต่อไป

๑) การจัดระเบียบของสังคม

๒) ความเข้มแข็งในสังคม

๓) ความศรัทธาต่อปราสาทและผู้สร้างปราสาทขอม

๔) บทบาทของคนในสังคม เช่น ในงานประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งประจำปี ได้มีการแบ่งบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบ บทบาทพรหมณ์ผู้ทำหน้าที่ในพิธีบวงสรวง ผู้คนในชุมชนได้รับบทบาทหน้าที่ในการแสดงเป็นตัวละครในชุดการแสดงเรื่อง พนมรุ้งมหาเทวาลัย ระบายเทพอัปสร พนมรุ้งเรื่องศรัทธา รอยมรรคาแห่งนาดี ขบวนอัญเชิญพระศิวะมหาเทพ ขบวนสัตว์พาหนะเทพผู้พิทักษ์ประจำทิศทั้ง ๑๐ ขบวนเสด็จพระนางภูปตินทรลักษมีเทวี และพิธีถวายดอกไม้สักการะเทพเจ้า ณ ภาพจำหลักบัวแปดกลีบ

๕) สะท้อนความคิด ความเชื่อของคนไทยในอดีตได้เป็นอย่างดี

๖) ปลุกจิตสำนึกให้คนในชุมชนหวงแหนรักษาปราสาทขอมไว้ให้ดำรงอยู่สืบไปและตระหนักถึงความเหนียวแน่นของบรรพบุรุษที่ต้องยอมเหนื่อยยากลำบากเพียรพยายามสร้างจนสำเร็จไว้เป็นอนุสรณ์แก่นุชนรุ่นหลังได้เห็นคุณค่าของตัวปราสาทและคุณค่าด้านอื่นๆ^{๒๓}

คุณค่าด้านสังคม ทำให้เกิดอิทธิพลในด้านต่างๆ ดังนี้

๑. ด้านเทววิทยา ทำให้ผู้คนในชุมชน เคารพยำเกรง และให้ความเคารพนับถือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สิ่งสถิต ณ เทวาลัย โบราณสถานปราสาทขอมต่างๆ ในจังหวัดบุรีรัมย์ และยังส่งผลดีต่อการรักษาโบราณสถานไว้ได้เป็นอย่างดี เพราะทำให้ผู้คนในชุมชนเกิดความรักความหวงแหนอันเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คู่กับชุมชน

๒. ด้านศิลปะการแสดง เมื่อผู้คนในชุมชน ได้ทำการบวงสรวง ขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สิ่งสถิต ณ เทวาลัย โบราณสถานปราสาทขอม ในชุมชนของตน ได้รับการตอบสนอง ก็จะมีการจ้างนางรำ มารำเทพอัปสร เพื่อเป็นการแก้บน

๓. ด้านวิถีชีวิต มีการดำเนินชีวิตแบบผสมผสานระหว่างการนับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทกับการนับถือศาสนาพรหมณ์-ฮินดู การนับถือผีสง นางไม้ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สิ่งสถิต ณ โบราณสถานปราสาทขอมควบคู่กันไป ในชีวิตประจำวัน ตามจังหวะและโอกาส^{๒๔}

^{๒๓} สัมภาษณ์ พระมหาพจน์ สุวโจ, ๒๕๖๐, อาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์, เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๖๐.

^{๒๔} อ่างแก้ว, พระมหาพจน์ สุวโจ, ๒๕๖๐, เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๖๐.

คุณค่าด้านการเมือง ทำให้เกิดอิทธิพล ดังนี้

ด้านวิถีชีวิต นักการเมืองนำไปอ้างความเป็นลูกหลานเจ้าพ่อ เจ้าแม่พนมรุ้ง ทำให้ได้รับการเลือกตั้งในการลงสมัครรับเลือกตั้ง ได้มีนำเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปราสาทพนมรุ้ง โดยอ้างว่าเป็นลูกเจ้าพ่อ เจ้าแม่พนมรุ้งเหมือนกัน เซาะกราวเหมือนกัน เป็นพวกเดียวกัน เพื่อให้ได้มาซึ่งคะแนนเสียงให้คนเลือก คนที่ลงสมัครถือว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกัน ทำให้เกิดความมั่นใจแก่ชาวบ้านผู้มีสิทธิ์ลงคะแนนเสียง ทำให้เกิดความนิยมชมชอบ บางครั้งมีการทำสัญญาว่า ถ้าไม่เป็นไปตามที่ให้สัญญาไว้ ขอให้คนอื่นไป ขอให้เจ้าพ่อ เจ้าแม่พนมรุ้ง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในโบราณสถานมาลงโทษ อย่างนี้ก็มี ทำให้เกิดความมั่นใจ ว่าผู้สมัครจะทำตามสัญญาที่ให้ไว้กับคนในท้องถิ่น การอ้างอย่างนี้ มีทั้งระดับท้องถิ่น และระดับชาติ^{๒๕} เป็นสิ่งให้นักการเมืองระดับท้องถิ่นนำไปใช้เป็นนโยบายหาเสียง เป็นแหล่งจัดกิจกรรมทางการเมืองระดับท้องถิ่น เป็นแหล่งประชาสัมพันธ์ผลงานทางการเมืองระดับท้องถิ่น^{๒๖} แต่เมื่อผู้ลงสมัครรับเลือกตั้ง ได้รับการเลือกตั้งแล้ว ชีวิตจะมีการเปลี่ยนแปลง ๒ อย่างด้วยกันคือ ๑) ทำตามสัญญาที่ให้ไว้อย่างเคร่งครัด และเป็นตัวแทนของประชาชนในการเป็นกระบอกเสียงแทนประชาชน ทำงานเพื่อประชาชน ๒) ไม่ทำตามสัญญา ทำตัวห่างเหินประชาชน ไม่ช่วยเหลือไม่เป็นกระบอกเสียงแทนประชาชน มุ่งแต่ประโยชน์ส่วนตัวตนเป็นใหญ่

คุณค่าด้านสุนทรียะ

ด้านสุนทรียะ หมายถึง ความงามด้าน สถาปัตยกรรม ภาพแกะสลัก ลวดลายบนตัวปราสาท ได้สนองต่ออารมณ์ หรือความรู้สึกในแง่ของความงาม ในการตัดสินคุณค่าทางสุนทรียะคือการตัดสินวัตถุ ไม่ใช่ผู้รับรู้ แต่สัมพันธ์นิยมเชื่อเหมือนจิตวิสัยว่า คุณค่าทางสุนทรียะไม่ใช่สิ่งสัมบูรณ์หรือมีค่าในตัวเอง มันสัมพันธ์กับการรับรู้ทางสุนทรียะของผู้รับรู้ ดังนั้นถึงแม้คุณค่าทางสุนทรียะจะเป็นคุณสมบัติของวัตถุ แต่การตัดสินคุณค่าทางสุนทรียะอาศัยเพียงวัตถุอย่างเดียวไม่ได้ เราต้องอาศัยหลักฐานจากการรับรู้ทางสุนทรียะด้วยเช่นกัน^{๒๗} หมายถึงมีบุคคลเข้าไปรับรู้ หรือชอบในสิ่งนั้นๆ ที่ได้สัมผัสทางอายตนะใดอายตนะหนึ่ง

คุณค่าด้านสุนทรียะ ทำให้เกิดอิทธิพลในด้านต่างๆ ดังนี้

๑. ด้านจักรวาลวิทยา กลุ่มช่างที่ออกเกิดแบบความซาบซึ้ง ในความสวยงามของสถาปัตยกรรม จึงทำให้สามารถออกแบบรูปจำลองเขาพระสุเมรุ อันเป็นศูนย์ของจักรวาลวิทยา ได้อย่างสวยงามสมจริง

^{๒๕} สัมภาษณ์, นางปิยะพร สุกุลอรุณเพชร, เจ้าของร้านศิลาทรายพนมรุ้ง, ๒๕๖๐, เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๖๐. และ รศ.ดร. สมมาตร ผลเกิด, เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๖.

^{๒๖} ผศ.ทวีศักดิ์ ทองทิพย์ และคณะ, “คุณค่าและอิทธิพลของกลุ่มปราสาทขอมที่มีต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่นจังหวัดสุรินทร์”, สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕, หน้า ๗๗.

^{๒๗} จุฑญา โภมฤทธิ์นานนท์, สุนทรียศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์เทคโนโลยีทางการศึกษา มหาวิทยาลัยรังสิต, ๒๕๓๙), หน้า ๙๑.

๒. ด้านทิวทัศน์ ในการก่อสร้างเจดีย์ที่นำเอาส่วนใดส่วนหนึ่งของปราสาทขอมไปสร้างก่อก่อสร้างสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องปราสาทก่อก่อ ก่อนทำการก่อสร้างจะต้องมีการทำพิธีบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีองค์พระศิวะ เป็นการขออนุญาตในการสร้างและเป็นการยกครู^{๒๘} เพื่อให้สิ่งก่อสร้างเหล่านั้น สวยงาม สมจริง เป็นที่ประทับใจแก่ผู้พบเห็น

๓. ด้านสถาปัตยกรรม ผลงานทางด้านศิลปะที่แสดงออกด้วยสิ่งก่อสร้าง อาคาร ชุมประตู่ กำแพง และสิ่งอื่น ๆ ที่มีลักษณะคล้ายคลึง หรือสร้างเลียนแบบปราสาทขอม ประกอบด้วยกลุ่มช่างใหญ่ๆ อยู่ ๓ กลุ่ม

๑) กลุ่มช่างร้านศิลาทรายพนมรุ้ง เน้นการสร้างสถาปัตยกรรมขอมแบบประยุกต์ของเก่าและมีความขลังในตัว^{๒๙}

๒) กลุ่มช่างสมศักดิ์ศรีภูมิ เน้นการสร้างสถาปัตยกรรมขอมแบบประยุกต์ที่มีลายคมชัด สวยงาม^{๓๐}

๓) กลุ่มช่างแกะสลักหินทรายของ ผศ.ดร.สรเชต วรคามวิชัย เน้นการสร้างด้วยหินจริงและนำมาแกะสลักจริงตามแบบของดั้งเดิม^{๓๑}

นอกจากนี้ยังมีการนำลวดลายส่วนประดับของปราสาทขอมไปใช้ในการออกแบบทอเสื่อกก รูปปราสาท ลายเสาปักกุดลงในแผ่นผ้าไหม ผ้าพันคอ และลงในแผ่นผ้าไหมมัดหมี่ที่อำเภอนาโพธิ์ สิ่งเหล่านี้ล้วนได้รับอิทธิพลจากปราสาทขอม

๔. ด้านศิลปะการแสดง หมายถึง การแสดงดนตรี รำ-เต้น และละครที่แสดงเป็นเรื่องราว ทั้งที่เป็น การแสดงตามขนบแบบแผน มีการประยุกต์เปลี่ยนแปลง และ/หรือ การแสดงร่วมสมัยการแสดงที่เกิดขึ้นนั้น เป็นการแสดงสดต่อหน้าผู้ชม และมีจุดมุ่งหมายเพื่อความงาม ความบันเทิงและ/หรือเป็นงานแสดงที่ก่อให้เกิดการคิด วิพากษ์ นำสู่การพัฒนาและเปลี่ยนแปลงสังคม^{๓๒}

คุณค่าด้านอื่น ๆ

การนำตัวปราสาทพนมรุ้งมาทำเป็นโลโก้ของสโมสรฟุตบอลบุรีรัมย์ ยูไนเต็ด ที่มีฉายาว่า ปราสาทสายฟ้า เป็นทีมฟุตบอลที่สามารถคว้าแชมป์ได้ถึง ๔ ถ้วยใหญ่ด้วยกันภายในปีเดียว ส่วนหนึ่งเกิดจากการสร้างความฮึกเหิมว่าทีมของตนเป็นทีมที่มีศักดิ์ศรีค้อมคุ้มครอง ปกป้องรักษา ทำให้ผู้เล่นมีกำลังใจในการเล่นกีฬา

^{๒๘} สัมภาษณ์ นางปิยะพร สุกุลอรุณเพชร, เจ้าของร้านศิลาทรายพนมรุ้ง, เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๖๐, นายสมศักดิ์ ศรีภูมิ, หัวหน้าช่างลายขอมประจำร้านครุสุรสิทธิ์ คุ้มพัฒนากุล, เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๕๖๐.

^{๒๙} อ่างแก้ว, นางปิยะพร สุกุลอรุณเพชร, ๒๕๖๐, เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๖๐.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๑} อ่างแก้ว, ผศ.ดร.สรเชต วรคามวิชัย, ๒๕๖๐, เมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๖๐.

^{๓๒} [ออนไลน์], (แหล่งที่มา) : <http://ich.culture.go.th/index.php/th/ich/performing-arts> [17 April 2017]

แรงบันดาลใจ สถาปัตยกรรมที่สวยงามของปราสาทขอม ไม่ว่าจะเป็นที่พนมรุ้ง หรือปราสาทเมืองต่ำ ได้สร้างแรงบันดาลใจให้รองศาสตราจารย์สมบัติ ประจัญสานต์ อาจารย์ประจำสาขาวิชาเทคโนโลยีสถาปัตยกรรม คณะเทคโนโลยีอุตสาหกรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ ได้ออกแบบผ้าไหมมัดหมี่จากลวดลายส่วนประดับของปราสาทขอม ภาพที่ทำให้เกิดแรงบันดาลใจ ในส่วนที่เป็นปราสาทขอมของจังหวัดบุรีรัมย์ มีดังนี้^{๓๓}

๑. ลวดลายส่วนประดับบนทับหลัง ปราสาทเมืองต่ำ
๒. ลวดลายส่วนประดับบนทับหลัง หน้าบัน ปราสาทเมืองต่ำ
๓. ลวดลายส่วนประดับบนเสารับทับหลัง และฐาน ปราสาทเมืองต่ำ
๔. ลวดลายส่วนประดับบนฐานสะพานนาคราช ฐาน ทับหลัง เสารับทับหลัง ปราสาทพนมรุ้ง
๕. ลวดลายส่วนประดับบนฐาน ผนัง ทับหลัง หน้าบัน ปราสาทพนมรุ้ง
๖. ลวดลายประดับบนทับหลัง ปราสาทพนมรุ้ง

รองศาสตราจารย์สมบัติ ประจัญสานต์ ได้ออกแบบคราวยี่ จำนวน ๑๑ แบบ ให้กับกลุ่มแม่บ้านผู้ผลิตผ้าไหมมัดหมี่ที่อำเภอนาโพธิ์จำนวน ๕ หมู่บ้าน ๒๓ คน และได้ถ่ายทอดเทคโนโลยีการตกแต่งตั้งแต่ต้นจนกลุ่มแม่บ้านสามารถนำไปใช้งานได้กับการผลิตผ้าไหมทอมือ

บทสรุป

ปราสาทขอมทั้งหมดในจังหวัดบุรีรัมย์ มีจำนวน ๖๙ ปราสาท คติความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างปราสาทขอมในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งมีจำนวนปราสาทมากมาย โดยมีคติความเชื่อในการสร้างดังนี้

เพื่อจำลองเขาไกรลาสหรือเขาพระสุเมรุอันเป็นที่อยู่ของเทพเจ้าสูงสุด เพื่อถวายแก่องค์พระศิวะเจ้าในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย เพื่ออุทิศถวายให้แก่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว เป็นการแสดงความกตัญญูกตเวทิต่อผู้มีพระคุณ เพื่อเป็นที่เก็บอัฐิของบรรพบุรุษและของผู้สร้างเองเมื่อคราวละสังขาร เพื่อเป็นที่อยู่หรือที่ประทับของดวงวิญญาณของผู้สร้างและการอยู่ร่วมกันอันหนึ่งอันเดียวกันกับองค์พระศิวะ เพื่อเป็นการประกาศเกียรติศักดิ์ เกียรติคุณและอำนาจบารมีของผู้สร้างเองให้ปรากฏแก่สายตาของสาธารณชน

คุณค่าด้านเอกลักษณ์ของปราสาทขอม ทำให้เกิดอิทธิพล ๔ ด้าน คือ ด้านจักรวาลวิทยา ด้านเทววิทยา ด้านสถาปัตยกรรม และด้านวิถีชีวิต คุณค่าด้านการศึกษา ทำให้เกิดอิทธิพล ๕ ด้าน คือ ด้านจักรวาลวิทยา ด้านเทววิทยา ด้านสถาปัตยกรรม ด้านวรรณกรรมพื้นบ้าน และด้านวิถีชีวิต คุณค่าด้านเศรษฐกิจ ทำให้เกิดอิทธิพล ๓ ด้าน คือ ด้านเทววิทยา ด้านสถาปัตยกรรม และด้านวิถีชีวิต คุณค่าด้านสังคม ทำให้เกิดอิทธิพล ๓ ด้าน คือ ด้านเทววิทยา ด้านศิลปะการแสดง และด้านวิถีชีวิต คุณค่า

^{๓๓} สมบัติ ประจัญสานต์, “โครงการวิจัยการออกแบบผ้าไหมมัดหมี่ลวดลายเรขาคณิต 2 มิติจากลวดลายส่วนประดับของปราสาทขอมในเขตอีสานใต้”, มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, ๒๕๕๘, หน้า ๑๕.

ด้านการเมือง ทำให้เกิดอิทธิพล ๑ ด้าน คือ ด้านวิถีชีวิต คุณค่าด้านสุนทรียะ ทำให้เกิดอิทธิพล ๔ ด้าน คือ ด้านจักรวาลวิทยา ด้านเทววิทยา ด้านสถาปัตยกรรม และด้านศิลปะการแสดง

ข้อเสนอแนะ

เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินการอย่างเป็นระบบและสามารถปฏิบัติได้ ดังต่อไปนี้

๑. พระสงฆ์และประชาชนในท้องถิ่นควรร่วมมือกันทำการสำรวจและช่วยกันอนุรักษ์รักษาโบราณสถาน ปราสาทที่มีอยู่ในชุมชนของตนเป็นลำดับแรก ถ้าหากทางการ มีกรมศิลปากร เป็นต้น ยังไม่ได้ทำการสำรวจหรือกรณีโบราณสถาน ปราสาทเหล่านั้นตกสำรวจ เพื่อเป็นการช่วยทางการรักษามรดกของชาติไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาต่อไปและให้อยู่คู่ชุมชนสืบต่อไปจากนั้นแจ้งให้หน่วยงานที่รับผิดชอบได้สำรวจและประกาศขึ้นทะเบียนเป็นลำดับต่อไป

๒. หน่วยงานในท้องถิ่นมีองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) วัฒนธรรมอำเภอ ทำการสำรวจและช่วยกันอนุรักษ์รักษาโบราณสถาน ปราสาทที่มีอยู่ในชุมชนของตน เพื่อเป็นการช่วยทางการรักษามรดกของชาติไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาประวัติความเป็นมาต่อไปและให้อยู่คู่ชุมชนสืบต่อไป

๓. พระสงฆ์ ประชาชน หน่วยงานราชการในท้องถิ่นทำป้ายประกาศ เช่น องค์การบริหารส่วนตำบลเสม็ด ทำป้ายประกาศมีข้อความดังนี้ “ประกาศ เรื่อง ห้ามบุกรุกเข้าทำประโยชน์หรือสิ่งปลูกสร้างใด ๆ บริเวณที่สาธารณประโยชน์ ผู้ใดฝ่าฝืนจะดำเนินการตามกฎหมายที่บัญญัติไว้สูงสุด” แต่ต้องมีการประชุมเพื่อทำความเข้าใจให้เป็นแนวทางเดียวกันก่อน จากนั้นทำเป็นใบปลิวให้ถวายพระสงฆ์ติดที่วัด ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หน่วยงานราชการท้องถิ่นช่วยกันประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนในท้องถิ่นได้รับทราบและร่วมกันอนุรักษ์รักษา เพื่อประโยชน์แก่การกันพื้นที่บริเวณโบราณสถานปราสาท ที่มีอยู่ในท้องถิ่นของตน

๔. สถานศึกษา โรงเรียน ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย โดยผู้บริหาร มีผู้อำนวยการ อธิการบดี ของสถานศึกษา จัดทำเป็นหลักสูตรท้องถิ่น หลักสูตรเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ โบราณสถาน ปราสาทขอม เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมา วิธีการอนุรักษ์รักษา คุณค่า ในด้านลักษณะ ด้านการศึกษา ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม ด้านการเมือง ด้านสุนทรียะ และศึกษาอิทธิพล แนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยา แนวคิดเรื่องเทววิทยา แนวความคิดทางด้านสถาปัตยกรรม แนวคิดทางด้านวรรณกรรม แนวความคิดเรื่องศิลปะการแสดง และอื่น ๆ ที่สถานศึกษาเห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อสังคม ประเทศชาติต่อไป

๕. หน่วยงานที่รับผิดชอบโดยตรง กรมศิลปากร ร่วมกับพระสงฆ์ ประชาชนหน่วยงานราชการในท้องถิ่น โดยให้หน่วยงานในท้องถิ่น (อบต. และ อบจ.) จัดสรรงบประมาณแต่ละปีเพื่อบูรณะโบราณสถาน ปราสาทขอม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์**. บุรีรัมย์: ม.ป.ท.
- กรมศิลปากร. **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม ๒ จังหวัดบุรีรัมย์**. บุรีรัมย์ : ม.ป.ท.
 กลุ่มวิชาการโบราณคดีฯ. **โบราณสถานในจังหวัดบุรีรัมย์**, บุรีรัมย์: ม.ป.ท.
- กลุ่มวิชาการโบราณคดีสำนักงานศิลปากรที่ ๑๒ นครราชสีมา. **โบราณสถานในจังหวัดบุรีรัมย์**. นครราชสีมา :
 ม.ป.ท., ม.ป.ป. (อัดเสนา).
- จรรยา โกมุทธิ์ตานนท์. **สุนทรียศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์เทคโนโลยีทางการศึกษามหาวิทยาลัย
 รังสิต, ๒๕๓๙.
- ทวีศักดิ์ ทองทิพย์ และคณะ, “คุณค่าและอิทธิพลของกลุ่มประสาธขอมที่มีต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่นจังหวัด
 สุรินทร์” สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- ธัญญาพร เขียมรัมย์. “แนวทางการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยว กรณีศึกษา : ปราสาท
 หนองหงส์อำเภอโนนดินแดง จังหวัดบุรีรัมย์”. **ปริญญาบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต**. บัณฑิต
 วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น ๒๕๕๔.
- จิตติพงศ์ พิรุณ. “ปราสาทพนมรุ้ง : แนวทางการอนุรักษ์พิธีกรรมทางศาสนาเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว
 ทางวัฒนธรรม”. **ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย
 มหาสารคาม, ๒๕๕๓.
- นภา จะนนท์, “การพัฒนาหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เรื่องปราสาทพนมรุ้ง”. **สารนิพนธ์ ปริญญาวิทยาศาสตร
 มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๓.
- พระมหาถนัด อุดจากรี. **ท่องเที่ยวศิลปวัฒนธรรมปราสาทขอม**. กรุงเทพมหานคร : นิติธรรมการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- พระยาสุใจภรณ์ (สรวง ศรีเพ็ญ). **เทวกำเนิด**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๘. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์,
 ๒๕๕๖.
- พ่วง มีนอก. **สุนทรียศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๖.
- พัชรินทร์ ศิริอำพันกุล. **อีสานใต้ศึกษา เล่ม ๑ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นบุรีรัมย์**. บุรีรัมย์:
 ม.ป.ท., ม.ป.ป..
- ภควัต ปิตตาทะโน. “นาฏยประดิษฐ์: การศึกษาประติมากรรมภาพสลักปราสาทพนมรุ้งเพื่อสร้างชุด
 การแสดง”. **ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม,
 ๒๕๕๓.
- ภูมิจิต เรืองเดช. **วรรณกรรมท้องถิ่นจังหวัดบุรีรัมย์**. บุรีรัมย์: ร้านเอกสารซีพี, ๒๕๔๒.

- วิวัฒน์ชัย ชูตินธรรักษ์. “การผลิตสไลด์เทปประกอบการสอน เรื่องโบราณสถานในจังหวัดบุรีรัมย์ กลุ่มวิชาสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕”, **ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๕.
- ศศิธร จันทร์ใบ. “การศึกษาคติการออกแบบปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕.
- สภาวัฒนธรรมจังหวัดบุรีรัมย์. **บุรีรัมย์ภูมิหลังประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ที.เค.พรีนติ้ง จำกัด, ๒๕๕๕.
- สรเชต วรคามวิชัย. “พระศิวะอภิมหาเทพในอีสานใต้” ใน **สมบัติอีสานใต้. พิมพ์ครั้งที่ ๔**. บุรีรัมย์ : วิทยาลัยครูบุรีรัมย์, ๒๕๓๔.
- สมบัติ ประจัญสานต์. “สถาปัตยกรรมร่วมสมัยที่มีแนวคิดในการออกแบบจากปราสาทขอมกรณีศึกษา : จังหวัดบุรีรัมย์”. **ปริญญาครุศาสตร์อุตสาหกรรมมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง, ๒๕๔๔.
- สัทธา อริยะธุกันต์. “วรรณกรรมคำสอนอีสานใต้”, ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการอีสานใต้ศึกษา : กรณีบุรีรัมย์**รวบรวมโดย ผศ. อาลัย จันทร์พานิชย์. บุรีรัมย์: ม.ป.ท., ๒๕๓๙.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. **ปราสาทเขาพนมรุ้ง : ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. สมุทรปราการ : เรือนบุญ, ๒๕๔๙.
- สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร. **ปราสาทพนมรุ้ง**. พิมพ์ครั้งที่ ๕ บุรีรัมย์: โรงพิมพ์วินัย, ๒๕๔๘.
- สำนักงานจังหวัดสุรินทร์. **มหัศจรรย์เมืองสุรินทร์**. สุรินทร์: โรงพิมพ์รุ่งชนเกียรติออฟเซ็ท, ๒๕๕๔.
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. **ทิพยนินายจากปราสาทหิน**. กรุงเทพมหานคร : ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๕๕.